

ЩРИХИ КЪМ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА
Д-Р НЕВЕНА СЪБЕВА ПОПОВА
(ПО ДОКУМЕНТИ ОТ ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО)

Лора Дончева Григорова

TOUCHES TO THE LIFE AND ACTIVITY OF DR. NEVENA
SABEVA POPOVA (ACCORDING TO DOCUMENTS FROM THE
STATE ARCHIVES – VELIKO TARNOVO)

Lora Doncheva Grigorova

Abstract: *In the beginning of the 20th century, the activity of the state had increased and the activities of the charity organizations were extended to support and protect the most vulnerable part of society – the children. New forms of support and care have emerged, including summer student colonies. The purpose of the study is to present the founding information about the life and activity of Dr. Nevena Sabeva Popova, who worked diligently and tirelessly to implement the idea of organizing of summer school colonies in Veliko Tarnovo and who had great merits for the creation of a charity organization „Zdravets“ as a leading center in carrying out this noble work.*

Key words: *school doctor; summer student colonies, Dr. Nevena Sabeva, charity organization „Zdravets“, donation.*

Проявите на благотворителност съпътстват развитието на модерната българска държава. Грижите за социално слабите са проявление не само на състрадание, но и на осъзната морална необходимост в българското общество. В тази насока осъществяват дейност както държавата и църквата, така и различни обществени организации. Особено чувствителна е българската общественост към проблемите, свързани със здравето и правилното развитие на децата. В началото на ХХ в. са направени важни стъпки не само към нормативно регламентиране на здравните грижи в системата на средните училища, но и към организиране на първите летни колонии за ученици. През 1904 г. Министерството на народното просвещение експериментално създава ученическа колония в Чепино, а през 1905 г. в София се създава Благотворително дружество за летни колонии „Здравец“, което скоро урежда собствена база в Панчарево. Безспорни са заслугите на проф. Ив. Шишманов за разгръщането на този процес, който следва съществуващата по това време практика в Европа за създаването на подобни колонии за телесно слаби деца [Николова, В., Р. Стоянова. 2009,

д-р Невена Събева. Б.м., преди 1904 г.
РИМ - Велико Търново, инв. № 641 ФЛФ.

с. 65–67]. Инициативата за създаване на летни колонии бързо намира привърженици в страната, а В. Търново е един от първите градове, където целенасочено се пристъпва към нейното реализиране.

Въпросите, свързани с дейността на благотворителните организации за подпомагане и грижи за децата, се вписват в голямата тема за благотворителността и дарителството, която има своето място в съвременната българска историография¹. Целта на настоящото изложение е да се представят откритите към този момент сведения за живота и дейността на д-р Невена Събева Попова, която, водена от разбирането за важното значение на летните ученически колонии за укрепване здравето на децата, не само работи всеотдайно и неуморно за прилагане на тази идея във В. Търново, но има изключител-

ни заслуги и за създаването на местното благотворително дружество „Здравец“ като ръководен център при осъществяване на това благородно дело.

Невена Събева е родена на 1/2 април 1875 г. във В. Търново [Кулелиев, Й. Б.д., с. 30–31]². Нейните родители са Иванка и Съби Минчеви. Според родовата справка, направена от Петър Куев, тя има двама братя (Сава и Александър) и три сестри (Цветанка, Здравка и Николайда) [ДА – В. Търново, ф. 1032К, оп. 1, а.е. 1, л. 2]³.

¹ Научната литература, посветена на въпросите, свързани с темата за благотворителността и дарителството, включва обобщаващи и регионални изследвания, сборници от научни конференции, но с оглед на поставената тема ще посоча следните основни заглавия: **Дарителството. Енциклопедия. I–III; Николова, В., Стоянова, Р. 2009; Благотетели и благотворителност в България, 1879–1951...; Дарителството във Великотърновския край...; Стоянова, Р. 1997, с. 57–72** и др.

² В биографичните данни, представени в текста, рождената дата е 1 април 1875 г. (с. 30), а в надписа на паметната плоча, поставена на колониалната къща, датата е 2 април 1875 г. (с. 31).

³ В личния фонд на С. Събев обаче има запазена информация от иконом Димитър Радев, според която С. Събев има само две сестри – Невена и Николайда [ДА – В. Търново, ф. 1032К, оп. 1, а.е. 2, л. 2]. По-вероятно е биографичната справка, направена от П. Куев, да е вярна, тъй като в издадената от Й. Кулелиев брошура „Дружество „Здравец“ за летни ученически колонии в гр. В. Търново (10.I.1910 – 10.I.1935 г.)“ е посочено, че Здравка Ем. Димитрова, председател на дружество „Здравец“ през 1924–1925 г., е сестра на д-р Н. Събева и дъщеря на Иванка и Съби Минчеви [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 48].

С голям авторитет сред търновската общественост се ползва нейният брат Сава Събев Минчев – известен адвокат, читалищен деец, социалдемократ, общински съветник. Родителите явно са разбирали необходимостта децата им да получат добро образование, за да се реализират в професионално отношение и в обществен план, защото са им осигурили възможността да учат в чужбина както синът Сава, така и двете дъщери – Невена и Цветанка. Сава Събев завършва право в Женева, а неговата сестра Невена – медицина в Монпелие, Франция, през 1902 г. Според родовата справка Цветанка е завършила стоматология, но не е посочено къде е получила своето образование. В публикувания през 1911 г. Списък на медицинския и другия санитарен персонал в Царство България е отбелязано, че на д-р Н. Събева е разрешена практика от 1903 г. [**Медицински персонал през 1910 година...**, с. 106].

През 1904 г. в България се въвежда институтът на учителите лекари. До този момент, по думите на д-р Величко Георгиев (главен инспектор лекар по училищна хигиена и хигиенично-медицинско обучение в средните училища), е имало „училищни лекари в средните училища с възнаграждение 40 лв. месечно, обаче тяхната училищна работа бе тъй нищожна, че не заслужаваше и съвсем малкото им възнаграждение“⁴.

Какви са задълженията на учителя лекар според тогава действащото законодателство? Съгласно чл. 32 на Закона за опазване на общественото здраве от 1903 г. общинските лекари са и училищни лекари в общинските училища [ДВ, бр. 287, 30 дек. 1903]. Със Заповед № 384 от 4 март 1904 г. на министъра на народното просвещение е утвърден Правилник за учителите и учителките-лекари при средните и специални учебни заведения, разработен под ръководството на д-р В. Георгиев [Петров, Х., Гончев, В. 2011, с. 53]. Според чл. 2 на правилника учителят лекар е „помощник и съветник на директора на учебното заведение, при което е назначен, по всички въпроси, що се отнасят до хигиената на училището и до здравето и правилното развитие на учениците“. Той участва в учителските съвети с право на глас, когато се разглеждат въпроси от неговата компетентност (чл. 4). Твърде широки са неговите задължения както по отношение на училищната сграда и на учениците, така и като учител наставник и член на училищната администрация (чл. 5). Учителят лекар извършва прегледи на учениците в началото на всяка година, като сведенията за тяхното здравно положение се вписват в специални „здравословни книжки“ и се дава мнение може ли да се приеме ученикът или не, трябва ли да бъде под особен лекарски надзор и т.н. Лекува безплатно бедни ученици в амбулаторната стая или вкъщи, като им се осигуряват лекарства и храна за сметка на фонда за бедни ученици (чл. 7). Като учител и наставник учителят лекар води „преподаването по хигиена

⁴ Георгиев, В. 1904, с. 32. В същата статия се дава информация за въвеждането и функционирането на института на училищните лекари в различни държави в Европа, Америка и Азия (с. 30–33).

и популярна медицина и държи беседи върху популярно-медицински въпроси⁴ и съдейства за формиране на „добри хигиенични навици“ у учениците (чл. 8). Той е длъжен да „дава в края на всяка учебна година обстоен рапорт върху своята дейност, върху състоянието и нуждите на учебното заведение“, като препис от него се изпраща в Министерството (чл. 9) [**Правилник за учителите и учителки-лекари...**, с. 190–194]. В Окръжно № 9184 от 4 септември 1904 г. се уточнява, че на учителя лекар трябва да му се определят „най-много 6 урока през седмицата“, за да може да изпълнява задълженията си като „хигиенист, антрополог и лекар“ [**Училищна хигиена...**, с. 4–5].

Пред предизвикателствата и изискванията, които се поставят с направените промени в училищното здравеопазване в началото на ХХ в., се изправя д-р Н. Събева, която е учител лекар в Девическата гимназия „Митрополит Климент“ във В. Търново от 1904 до 1917 г. Тя участва активно в живота на гимназията с дейността си като лекар, преподавател, член на училищната администрация и учителския съвет. В Годишника на Девическата гимназия за 1905–1906 г. е поместена таблица на учителите, от която е видно, че преподава в седмите класове предмета „Хигиена и медицина“ 4 часа седмично⁵. В друга таблица е отразен успехът на ученичките, които по този предмет е 3,82 [**Девическа гимназия, годишник за 1905–1906 година...**, с. 29]. В посочения годишен отчет има дял за хигиената на училището и здравословното състояние на ученичките, който е подписан от д-р Н. Събева. В него тя представя подробно описание на състоянието на сградата на гимназията, състояща се от държавно и наето здание. Прави констатацията, че наетата сграда не отговаря на нужните изисквания за провеждане на обучение и подчертава необходимостта да се направи едно ново крило на гимназията. Училищната лекарка дава цялостна информация за здравословното състояние на ученичките през годината и посочва, че амбулаторията са посетили по болест 218 ученички, които са направили 390 посещения. Отбелязва като най-често срещани болести анемия, бронхит, блатна треска, гърлобол и главоболие. Прегледаните ученички по домовете са 26, като са извършени 65 посещения. Описани са и немногобройните случаи на заразни болести, за които са взети особени мерки в училището. Д-р Н. Събева представя и резултатите от антропометричните измервания през годината и прави заключението, че „Изобщо физическото развитие на ученичките не е удовлетворително“. Посочва, че са малко учениците, които „живеят в хигиенични квартири и получават добра и достатъчна храна“ [**Девическа гимназия, годишник за 1905–1906 година...**, с. 42–45].

Освен като лекар и преподавател, д-р Н. Събева още в началото на работата си в Девическата гимназия е привлечена в решаването на общоучи-

⁵ **Девическа гимназия, годишник за 1905–1906 година...**, с. 10–11. В Годишника на Великогърновската държавна девическа гимназия се съдържа цялостна информация за състоянието през учебната 1905–1906 г. на учебно-възпитателната дейност, учителския състав, материалната база, здравословното положение на ученичките и др.

лицните въпроси. Така на 9 февруари 1905 г. е включена в избраната тричленна комисия от учителския съвет, която „да изучи начините, по които може да се помогне на бедните ученички“, тъй като учителската колегия прави констатацията, че „за лошото здраве, за лошия успех и поведение на ученичките една от най-големите причини е голямата им бедност“ [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 19]. Година по-късно тя участва в шестчленна комисия за изработване на план за близки и далечни ученически екскурзии, който трябва да се представи в учителския съвет за одобрение [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 83–84]. На 2 март 1906 г. се докладват предложенията на комисията за две екскурзии в страната и една в чужбина – до Букурещ. Определят се и ръководителите, като се посочва, че д-р Събева като лекарка ще придружава всяка екскурзия [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 86]. Според годишния отчет на Девическата гимназия за 1905–1906 г. тя е сред ръководителите само на екскурзията през май 1906 г. до Варна и Бургас [Девическа гимназия, годишник за 1905–1906 година..., с. 34]. Във времето от 6 до 10 април същата година е командирована в София, за да участва в първата учителско-лекарска конференция [Девическа гимназия, годишник за 1905–1906 година..., с. 7]. Поредната комисия, в която е включена на 13 април 1906 г., има за цел да представи подходящи мерки за постигането на „по-голяма чистота между ученичките“ [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 94].

Д-р Н. Събева не се колебае да отстоява позициите си, когато счита, че е права. Пример за това е декларираният от нея отказ на заседанието на 9 септември 1906 г. да преглежда в бъдеще хранителните припаси и продукти, доставени от гостилницата и предвидени за храна на „страничните ученички при гимназията“, след като учителският съвет отхвърля заявлението ѝ да бъде облекчена по предмета „Антропология“. Съветът взема решение за отнасяне на този въпрос до Министерството [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 120].

От протоколната книга на учителския съвет е видно, че на 17 септември 1908 г. се утвърждава изработен от д-р Н. Събева правилник за чистотата на ученичките, който класните наставници трябва да препишат и окачат в класните стаи. На същото заседание се подчертава необходимостта и от правилник за униформата на ученичките, който трябва да се представи в близко време от избраната още миналата учебна година комисия, в която влиза и училищната лекарка [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 122, л. 37–38]. При обсъждането на 22 септември 1916 г. на въпросите, свързани с намиране на училищно здание за Девическата гимназия, се избира четиричленната комисия, в която е включена и д-р Н. Събева Попова⁶, със задачата да намери нужните училищни здания, да влезе в споразумение с реквизиционната комисия и докладва пред учителския

⁶ В протоколите от заседанията на ръководството на дружество „Здравец“ до края на юни 1911 г. тя е посочвана като госпожица д-р Н. Събева. Вероятно през лятото на същата година се е омъжила, защото в документите от есента вече присъства като госпожа д-р Н. Събева-Попова. От края на 1911 г. се подписва „д-р Н. С. Попова“.

съвет за получените резултати [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 128, л. 5]. На 15 юни 1917 г. д-р Н. Събева-Попова посочва и шестте ученички, които ще бъдат изпратени на лятна колония в Арбанаси [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 128, л. 24].

През учебната 1909–1910 г. първите три класа на Девическата гимназия се отделят и се създава Търновска девическа прогимназия със самостоятелно управление, персонал и канцелария. Д-р Н. Събева продължава да се грижи за здравословното състояние на ученичките в новосъздаденото учебно заведение, защото в Годишния отчет за учебната 1909–1910 г. на Девическата прогимназия рапорът за хигиеничното състояние на училищните сгради, училищните помагала, покъщнина и здравословното състояние на ученичките е подготвен и подписан от нея. Лекарката представя подробно състоянието на сградния фонд и наличния инвентар, като приключва със следното заключение: „От първа необходимост е да се направи прогимназиално здание и се нареди с нужните за правилното развитие на децата чинове и др. покъщнина и помагала“. Тя представя и данни за посетилите амбулаторията (197 ученици, направили 287 посещения), както и за най-често срещаните заболявания (bronхит, ангина, главоболие и блатна треска). Посочва, че при общите прегледи в клас най-често сред учениците от първите класове се срещат „нечисто тяло, нечисто и мизерно облекло“ и отбелязва, че 10 бедни ученички, „слаби физически“, ще бъдат изпратени в лятната колония на дружество „Здравец“ в с. Арбанаси [Девическа прогимназия, годишник за 1909–1910 година..., с. 22–24].

Работата като училищен лекар и направените първи стъпки в организираната дейност по създаване на летни колонии за ученици в страната вероятно подтикват д-р Н. Събева да представи и защити пред учителите в гимназията идеята за осигуряване на подходяща за здравето на бедни ученички лятна почивка. В протоколната книга на учителския съвет на Девическата гимназия е отбелязано, че въпросът за летните колонии се поставя още на 23 май 1905 г. Тогава по принцип се изразява подкрепата за едно „толкова симпатично дело“, но се отлага за друго заседание представянето на плана и лицата, които ще бъдат ангажирани с реализацията му [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 35]. Година по-късно, на 5 май 1906 г., на заседание на учителския съвет д-р Н. Събева чете реферат за значението на ученическите летни колонии за здравословното състояние на подрастващото поколение и отстоява тезата, че те са „един хигиенически институт за ученици с деликатно здраве; за ученици изнурени, било от мизерия, било от преждевременно развиване и на които семейството не се ползва с достатъчни средства да разходва за променяване климата и пр.“. Според нея в тях могат да участват и деца на състоятелни хора, тъй като „и тия деца не могат да използват ваканцията за своето физично, а с това душевно подкрепяне и ободряване“. Посочва, че колониите са за деца на възраст от 10 до 13 години и трябва да имат продължителност 25–30 дена. Нейното

изказване е последвано от дискусията относно намиране на средства за уреждане на колония за възпитаници на гимназията. Д-р Събева прави предложение да се осигури известна сума от фонда за подпомагане на бедни ученици и да се направи градинско увеселение, приходите от което също да се използват за реализиране на доброто начинание. Разисква се възможността за издръжка на бедните ученици от състоятелните, които ще се включат в колонията. Училищната лекарка влиза в избраната шестчленна комисия, която трябва да предприеме действия за осъществяване на обсъжданата идея. [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 100]. Така д-р Н. Събева получава подкрепата на учителската общност за създаване на лятна ученическа колония, като се задвижва и дейността по нейната организация.

На 24 юни 1906 г. председателят на съвета обръща внимание на избраната комисия за летните колонии, че е нарушила постановленията в правилника, като не е взела предварително съгласието на учителския съвет за организираното градинско увеселение [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 109]. Според протоколната книга два дни по-късно д-р Събева представя списък с имената на 15 ученици, признати като „бедни и слаби“, които ще бъдат на лятна колония. Тя докладва, че от състоялото се градинско увеселение са събрани 220 лв., други 85 лв. са от фонда за подпомагане на бедни ученици, но все още са необходими поне още 150 лв. за успешното реализиране на предприетото начинание. Учителският съвет определя за ръководители Мария Цанева и д-р Събева, като възлага на комисията, определена по-рано, да реши въпросите с „избиране място за колонията, набавяне необходимите вещи, готварски прибори, превоза и др.“, както и да се погрижи за осигуряване на нужната допълнителна сума за уреждането ѝ [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 110].⁷ В Годишника на Девическата гимназия за учебната 1905–1906 г. се посочва, че колонията ще се открие „по всяка вероятност в Къпиновския манастир (Еленско)“ [Девическа гимназия, годишник за 1905–1906 година..., с. 45]. Изглежда вариантът за леговище там е отпаднал, защото Й. Кулелиев в брошурата, издадена по повод 25-та годишнина на благотворително дружество „Здравец“, посочва, че първите четири колонии, организирани от Девическата гимназия, са уредени в с. Арбанаси [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 3]. Така се поставя началото на целенасочената дейност за създаване на летни колонии за ученици от В. Търново, като провеждането им и през следващите години (1907, 1908 и 1909 г.) е свързано с инициативите и усилията на учителския колектив на Девическата гимназия.

⁷ Информация за устроеното от учителите в гимназията градинско увеселение с цел събиране средства за подготвяната колония, както и за възлагането на д-р Н. Събева и М. Цанева, при съдействието на директора на гимназията, да работят за уреждането ѝ, се намира и в Годишника на Великотърновската държавна девическа гимназия „Митрополит Климент“ за учебната 1905–1906 година [Девическа гимназия, годишник за 1905–1906 година..., с. 36].

На 6 април 1907 г. председателят на учителския съвет подлага на разискване въпросът дали и тази година ще може да се организира лятна колония и дали има средства за нейното съществуване. Взетото решение е положително, тъй като се имат предвид „добрите резултати“ от миналото лято, както и наличието на „достатъчно средства“ за поддържането ѝ. Избира се петчленна комисия, която да представи план за подготовката и провеждането на лятната ученическа колония. Първото посочено име е на д-р Н. Събева [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 149]. На 19 май, въз основа на доклада на комисията, се решава колонията да се устрои в с. Арбанаси „като най-подходящо за целта“, както и да се искат 200 лв. помощ от Министерството за нейното уреждане [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 151]. Училищната лекарка е включена в избраната на 18 юни комисия, която, заедно с директора и класните наставници, да определи и представи на съвета участващите в следващата колония ученички [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 183]. След вземане мнението на родителите на 25 юни 1907 г. учителският съвет одобрява списък на 47 момичета, които ще бъдат в лятната колония. На същото заседание се отпуска сумата от 700 лв., която да бъде изразходвана за уреждането ѝ [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 121, л. 185–186].

Въпросите, свързани с организиране на поредната лятна ученическа колония в Арбанаси, се обсъждат от учителската колегия на Девическата гимназия в края на месец май 1908 г. [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 122, л. 24], а на 17 септември същата година се приема отчетът за начина, по който е преминала [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 122, л. 37–38]. В началото на юни 1909 г. учителският съвет отново се занимава с подготовката на предстоящата лятна колония. Определя се нейното ръководство, в което влиза и д-р Н. Събева. Посочени са средствата, с които разполага гимназията за организирането ѝ – 250 лв. от Министерството и 500 лв. от фонда за подпомагане на бедни ученици. Решава се да летуват 20 ученички, които ще се изберат от комисия – лекарката, класните наставници и учителя по гимнастика, а след това ще се одобрят от учителския съвет [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 122, л. 56]. На 20 октомври учителският съвет приема с одобрение отчета за дейността на лятната колония, изнесен от училищната лекарка [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 122, л. 61].

Нагрупаният опит определя следващата стъпка на д-р Н. Събева в утвърждаването на летните ученически колонии като място, където бедни деца могат да прекарат част от своята ваканция. По нейна инициатива на 10 януари 1910 г. в Девическата гимназия се свиква събрание, на което присъстват 36 души. Там се взема решение за основаване на дружество „Здравец“, което има за цел ежегодно уреждане на „летни колонии за бедните и нуждаещи се от физическо закаляване ученици, взети от всичките училища на града“ [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 29]. На второто заседание, проведено на 16 януари, се конституира настоятелството – председател Т. Бурмова, подпредседател Н.

Събева. Училищната лекарка е в състава на комисията, избрана да изработи устава на дружеството [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 1–2].

В приетия устав се посочва целта на дружеството и се уреждат въпросите, свързани с неговата организация – състав, управление, права на настоятелството, събрания на настоятелството и на дружеството. Изясняват се начините за осигуряване на средства, необходими за организиране на летните колонии – членски внос, приходи от такси, събирани от заможни ученици, участващи в колониите, от сказки, „разни забавления“, завещания. За финансовото укрепване на дружеството изключителна роля имат дарителските жестове на търновските граждани. Благодарността на дружеството към тях се изразява в провъзгласяването им за почетни и благодетелни членове на дружество „Здравец“. Предвижда се образуване на фонд за постройка и поддържане на лятна къща за колония [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 19, л. 1–2].

Запазените документи свидетелстват, че важен източник за набиране на средства са организираните от дружеството градински увеселения, вечеринки, дневни представления, балове, различни литературно-музикални прояви и др. Много са примерите за подобни публични прояви, приходите от които влизат в касата на дружеството. Така веднага след учредяването на дружеството, на 16 януари 1910 г., се обсъжда и взема решение за провеждане на „вечерно забавление“, като за целта се избира и комисия, която трябва да го организира [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 1–2]. В началото на май усилията за набиране на необходимите средства включват и търсене на помощ от Постоянната комисия и Градския съвет. За целта Т. Бурмова и д-р Н. Събева са натоварени със задължението да се срещнат лично с кмета и да говорят за отпускане на помощ за дружеството [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 6]. Организацията на лятната колония продължава и през следващия месец, като се решава децата да бъдат изпращани от следните училища – основни, прогимназиални и гимназиални. Обсъжда се въпросът в колонията да участват деца срещу заплащане, като се приема сумата да бъде най-малко 35 лв. [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 8]. Подготовката за провеждането на първата лятна колония на дружество „Здравец“ приключва в края на юни, когато се уточнява броят на ученичките, които ще летуват от 1 юли до 1 август 1910 г. – 14 от основното училище, 10 от прогимназията и 2 от гимназията. Приема се правилникът за вътрешния ред на колонията и се определят ръководителките [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 9].

На 10 октомври 1910 г. д-р Н. Събева отчита пред дружеството дейността през първата година на неговото съществуване. Едновременно с това запознава присъстващите с „живота, реда и добрите резултати“ в първата лятна колония [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 11]. На проведеното общо събрание на 20 октомври същата година се избира ново настоятелство, което няколко дни по-късно излъчва за председател д-р Н. Събева [ДА – В. Търново, ф. 214К,

оп. 1, а.е. 1, л. 12–13]. Тя остава на този пост и в следващото настоятелство, избрано на 16 октомври 1911 г. на общо заседание на дружеството [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е.1, л. 21–22].

В началото на 1911 г., въпреки че до този момент колониите се уреждат в Арбанаси, се поставя въпросът за организиране на екскурзия в Балкана за търсене на подходящо място за следващата колония. През март дори се избира комисия, в която е включена и д-р Събева, за да „прегледа“ за тази цел района около Дряновския манастир [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 15–16]. Вероятно тези проучвания не завършват успешно, защото през май 1911 г. в протоколната книга на настоятелството е отбелязано, че и тази година колонията ще се организира в Арбанаси [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 18]. Пореден опит за промяна на местонахождението на колонията е направен през юли същата година, когато се избира тричленна комисия, в която влиза и д-р Събева, със задачата да се срещне с министър Людсканов⁸ и да го помоли „да ходатайства за опразването на Петропавловския манастир и нагодяването му за колония“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 19]⁹.

През есента постепенно се налага идеята Арбанаси да стане място за постоянно летовище на дружеството. На 27 октомври 1911 г. ръководството обсъжда идеята за купуване на къща за колония в селото [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 22]. Месец по-късно (27 ноември) отново се разисква тази тема, като вниманието се насочва към прегледаната от настоятелството и инж. Галчев сграда. Изказва се мнение тя да се купи и ремонтира с всичките пари, с които разполага дружеството и с „част от приходите, които ще постъпят тази година“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 23].

Проблемът за закупуване на подходяща сграда за лятна колония продължава да бъде във фокуса на дейността на дружеството и през следващата година. На 4 март 1912 г. на проведеното общо заседание отново се разглежда въпросът за купуване за нуждите на колонията къща в Арбанаси. Като подчертава преимуществата на Арбанаси да бъде постоянно място за колонията, Н. Събева изтъква и необходимостта от осигуряване на собствена сграда за тази цел там. Тя отново предлага да се купи с парите, с които разполага дружеството, разгледаната от настоятелството в присъствие на архитект къща. Друго е мнението на д-р Цанев, който смята, че по-подходящо място е Царева ливада, но присъстващите приемат с мнозинство предложението на д-р Н. Събева [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 25]. На 5 май 1912 г. се докладва, че къщата в Арбанаси е купена на търг, проведен на 22 април, за 1495 лв. [ДА – В. Търново,

⁸ Александър Людсканов е министър на вътрешните работи в коалиционното правителство на Народната и Прогресивно-либералната партии с министър-председател Иван Ев. Гешов (1911–1913 г.) Член е на ръководството на Прогресивнолибералната партия.

⁹ По това време в Петропавловския манастир се помещава приют за душевно болни.

ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 27]. На 25 юни ръководството упълномощава касиерката на дружеството да изтегли вложените в Земеделската банка 700 лв., които да се изразходят за откупуване и ремонтране на къщата. На 2 юли 1912 г. се дава пълномощно на г-жа Цанева да представлява дружеството пред мировия съдия „и да даде изповед“ от негово име за купуване на къщата, която му продава Арбанашкото църковно настоятелство на публичен търг, „като подписва за дружеството навсякъде, гдето е нужно, за да получи нотариалния акт на тази къща“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 29–30].

След като е направен необходимият ремонт на сградата, на 15 юли 1912 г. става нейното тържествено освещаване. Настоятелството преценява този момент като много важен в кратката история на благотворително дружество „Здравец“. Н. Събева произнася слово, в което подчертава значението на летните колонии за здравето и правилното развитие на децата, особено на бедните, и изказва благодарност на всички граждани и институции, които са дали своята лепта в подкрепа на усилията на дружеството за организиране и издържане на колонията [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 7–9].

В излъченото на 19 януари 1914 г. настоятелство на дружество „Здравец“ д-р Н. С. Попова е подпредседател. На същото заседание се избира нейна временна заместничка – Ц. Карачорова [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 34]. Вероятно причината е свързана с появили се здравословни проблеми, тъй като в годишния отчет за дейността на гимназията през учебната 1914–1915 г. е отразено, че на д-р Н. С. Попова, на длъжност учителка лекарка, е разрешен двумесечен задграничен отпуск по болест (заповед № 138 и № 805 от 16 януари и 27 февруари 1914 г.) [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 49, л. 4].

Успоредно с ангажиментите си в Девическата гимназия като училищен лекар и като член на ръководството на благотворително дружество „Здравец“ д-р Н. С. Попова поема и отговорностите на временно изпълняващ длъжността „Градски лекар“ във В. Търново за времето от 1914 до 1917 г. Тя е назначена със заповед на кмета № 46 от 15 март 1914 г., считано от 16 март, тъй като заемащият до този момент длъжността д-р Н. Стойчев подава оставка поради избирането му за народен представител. Посоченото месечно възнаграждение е 200 лв. от това, предвидено по бюджета на общината [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 139, л. 15–16]. На заседание, проведено на 17 март 1914 г., Общинският съвет след направените разисквания одобрява заповед № 46, с която е уволнен д-р Н. Стойчев и е назначена д-р Н. С. Попова за временен градски лекар [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 77, л. 113].

Важна информация, която допълва представата за д-р Н. С. Попова като лекар и общественик, е поместена във в. „Народ“ по повод ранната ѝ смърт. Според изнесените данни, още по време на нейното студентство в Женева, вниманието ѝ е било насочено към социалните въпроси и тя е участвала в съществуващата там социалистическа група. Като практикуващ лекар и общественик във

В. Търново е била председател на дружество „Самарянка“ и заместник-председател на дружество „Червен кръст“. Посочено е, че е подготвила „в два последователни курса повече от 100 самарянки“ [Народ, бр. 282, 17 дек. 1917]. Оскъдна информация за създаването на Търновския клон на Софийското дружество „Самарянка“ е запазена в архивния фонд на Търновската митрополия (ДА – В. Търново). В поканата на митрополит Йосиф от 14 април 1915 г. за основаване на самарянско дружество във В. Търново е приложен списък с имената на 12 души, между които е и д-р Н. С. Попова [ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 227, л. 152]. Събранието за приемане на устав и избиране на настоятелство на Търновския клон на Софийското дружество „Самарянка“ е насрочено за 7 юни 1915 г. [ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 227, л. 166]. Запазено е писмо от 6 октомври 1915 г., в което настоятелството моли митрополит Йосиф да нареди на енорийските свещеници да предадат списъци на техните най-бедни енориаши, тъй като дружество „Самарянка“ е взело решение за „анкетиране“ здравословното състояние на крайно бедните семейства в града, независимо от това дали техен член е във войската, или не, като там, където има болен „дружеството ще направи всичко зависещо от него, за да облекчи положението им“. Писмото е подписано от д-р Н. С. Попова като председател [ДА – В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а.е. 227, л. 169]. За съжаление, сред проучените до този момент документи в Държавен архив – Велико Търново не са открити други, които да дадат допълнителни сведения за тази дейност на д-р Н. С. Попова.

На 6 декември 1917 г. д-р Н. С. Попова умира. Нейната кончина не минава незабелязано в живота на търновската общественост. На заседанието на учителския съвет на Девическата гимназия, проведено същия ден, първо е почетена паметта ѝ със ставане на крака. Избрана е комисия за съставяне текст за некролог от името на гимназията. Предвижда се той да бъде размножен в 60 екземпляра, които да бъдат разпространени във всички гимназии в страната. Определена е и комисия, която да занесе от името на гимназията една свещ на покойната д-р Събева. Денят на погребението се обявява за неприсъствен. Взема се решение ученичките да направят венец, да бъдат заведени пред къщата на покойната и в църквата, а тези от 3 клас – и до гробищата. Почитането на паметта на д-р Н. С. Попова е свързано и с произнасянето на кратко слово за нея пред гимназията, а във връзка с траура се предвижда отлагане на проектираната вечеринка за след седмица [ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 128, л. 42].

Малко по-късно, на заседание на Общинския съвет, състояло се на 18 декември 1917 г., по повод смъртта на д-р Н. Събева кметът заявява: „В качеството си на училищна и общинска лекарка, тя е положила голямо усърдие и добросъвестност в изпълнение на служебната си обязаност“. Съветът почита паметта ѝ със ставане на крака. Кметът прави предложение общината да поеме разходите по погребението, като отпусне специален гроб, градската катафалка и камъни за изграждане на гроба с оглед заслугите на покойната лекарка. След разискване решаването на този въпрос се отлага за следващо заседание [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 82, л. 174].

В протоколната книга на дружество „Здравец“ едва на 11 февруари 1918 г. се появява информация, свързана със смъртта на д-р Н. С. Попова. На проведеното на тази дата заседание е прочетено постъпилото съболезнователно писмо във връзка с „голямата загуба“ на заслужилата подпредседателка д-р Н. С. Попова от г-жа Адреева. Взаема се решение при свикване всички членове на дружеството да се напише „подходящ траурен протокол“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 51]. Вероятно обяснението за сравнително късното присъствие на темата за кончината на основателката на дружество „Здравец“ в дейността на ръководството е свързано с обстоятелството, че по неизвестни към този момент причини, то не се е събирало, тъй като предходният по номерация протокол е от заседание, състояло се на 20 юли 1917 г.

На 12 юни 1918 г. Михаил Г. Попов внася в Министерството на народното просвещение (МНП) сумата 10 000 лв. за образуване на фонд „Д-р Невена Събева Попова“ в памет на своята съпруга. Неговото желание е годишните приходи от фонда да се предоставят на благотворително дружество „Здравец“ за организиране на лятната ученическа колония в Арбанаси. В случай че дружеството престане да съществува, средствата да бъдат използвани за подпомагане на ученическата трапезария на Девическата гимназия във В. Търново [Дарителството. Енциклопедия. III, с. 400–401]¹⁰.

По повод писмото на М. Попов от 19 юни 1918 г., с което той запознава членовете на настоятелството на дружество „Здравец“ с дарителския акт в памет на д-р Н. С. Попова, се взема решение да се напише благодарствен отговор до „щедрия дарител“ и да се публикува във вестника [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 54]. На 20 ноември 1918 г. ръководството е уведомено писмено от МНП за начина на ползване на средствата от фонда „Д-р Невена Събева Попова“, който предвижда отпускане по 250 лв. на всеки 6 месеца. Във връзка с годишнината от смъртта на основателката на дружество „Здравец“ е решено да се поднесе венец и се отпечатат некролози [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 56].

Как е запомнена д-р Н. С. Попова от съвременниците? Запазените документи показват, че споменът за нея се пази във времето. В отчета на ръководителките на колонията през лятото на 1918 г. се посочва, че в трудните условия на войната дружеството намира „кураж за своето дело в светлата памет на покойната, неуморима председателка д-р Н. Събева Попова, която умееше да накара да работят за общото дело и най-големите песимисти. Знаеше се, че без нейното ценно ръководство, на колонията ще ѝ липсва доста, обаче, каква подобра отплата можеше да се даде в нейна памет от това да се уреди колония и в най-трудните условия на живота, каквито тази година имаше да изживеем“

¹⁰ Ежегодно предоставяните суми на дружество „Здравец“ след 1924 г. са между 440 и 1300 лв. Фондът е закрит през 1948 г., когато фонд „Завещатели и дарители“ при МНП се влива в държавния бюджет.

[Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 13]. В отчетите на XX, XXIII, XXXII лятна ученическа колония през 1930, 1933 [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 34, л. 22, 29] и 1942 г. [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 19, л. 42] отново се подчертава значимостта на делото на Н. Събева. Екатерина Миткова, известна учителка и общественичка във В. Търново, съпричастна към дейността на дружество „Здравец“, споделя, че към основателките на двете известни дружества „Радост“ (Евгения Кисимова) и „Здравец“ (д-р Н. Събева) е „запазила в душата си особена адмирация“. За нея те са били „отлични жени и редки общественички“ [Кулелиев, Й. 1935]. Й. Кулелиев, който е председател на дружество „Здравец“ през средата на 30-те години на XX в., пише: „Като основателка на дружество „Здравец“ и като негова почетна и благодетелна членка, д-р Невена Събева Попова на вечни времена ще озарява и окриля високоблагородното дело на дружеството“ [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 31].

Най-яркото свидетелство за развитието и приложението на нейните идеи е Паметната книга на дружеството, в която посетителите на колонията споделят впечатленията си от видяното там. Могат да бъдат прочетени много искрени думи на одобрение и признание за направеното от дружество „Здравец“ и от неговата основателка относно създаването на условия за почивка на бедни деца. На 14 юли 1918 г. посетител на лятната колония в Арбанаси, изразявайки възхищението си от постигнатото в организиране летуването на бедни деца, отделя място на приноса на Н. Събева в развитието на това благородно начинание. Той подчертава, че „знамето на дружество „Здравец“ тя го държеше винаги високо развято“ и изтъква, че „тя работеше неуморно и напълно искрено и когато дойде човек тук, в колонията, не може да не си спомни за тази ревностна основателка и инициаторка за уреждане колонията в с. Арбанаси“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 10, л. 20–21]. На 31 юли 1920 г. в Паметната книга е записано: „Поклон пред милия лик на незабравимата покойница д-р Невена Събева Попова, основателка и благодетелка на дружество „Здравец“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 10, л. 25].

При посещението си на 1 август 1934 г. в летовището, организирано от дружество „Здравец“, писателят Звезделин Цонев споделя: „Трябва да прекараме само малко време в тази хубава сграда, за да се възхитим и очароваме от любовта и благородството, които са пълнили душите и сърцата на основателите на тази колония. Те имат действително една голяма заслуга за старата столица Велико Търново и за здравето на подрастващите поколения, които ободрени и починали тук ще бъдат еднакво полезни за дом, семейство и държава. Поклон пред основателката д-р Н. Събева Попова, чиято памет да пребъде през вековете“. По подобен начин отбелязва впечатленията си за колонията в Арбанаси и художникът Недялко Каранешев. Той изразява „високата си адмирация, възторг и възхищение пред великото дело, изградено в тази сграда за здравето и благоденствието на подрастващото поколение, народ и държава“. Написаното

от него приключва с думите: „Хвала и чест на основателите му в миналото и на ръководителите му днес, които достойно заслужават всяка похвала и насърчение“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 10, л. 41]. На 4 август 1935 г. в Паметната книга е отбелязано: „Колонията в с. Арбанаси на дружество „Здравец“ е и ще остане за дълги времена паметник на основателката-дарителка д-р Н. Събева Попова“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 10, л. 42].

Признателността на дружествените членове се изразява и в идеята за поставяне на паметна плоча на д-р Н. Събева на къщата в Арбанаси. На 8 септември 1919 г. настоятелството се запознава с предложението на художника Борис Денев да „служи в избор и изпълнение дължимото към паметта на благодетелката ни д-р Събева Попова: изработване в голям формат посочения портрет и надписа-плочка – в размер до 2000 лв.“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 67]. Малко по-късно, на 28 септември 1919 г., по повод писмото на Б. Денев и във връзка с поръчката за надписа и портрета на д-р Събева, се взема решение да се отпусне предварително сумата от 1000 лв. [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 68]. На 16 май 1920 г. настоятелството решава да се изпрати благодарствено писмо на Б. Денев „за труда, който е положил за изработване плочката и фотографията на г-ца д-р Н. Попова“ [ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 1, л. 112]. В речта на М. Цанева, произнесена на тържеството по повод 10-годишнината на дружеството „Здравец“, сред направените разходи са посочени 1011 лв. за паметна плоча на основателката на дружеството д-р Н. Събева и портрет, на който тя е със своя съпруг Михаил Попов, обявен за благодетелен член на дружеството във връзка със създаването на фонд „Д-р Н. Събева Попова“ [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 16–17].

Въпреки постигнатото обществено признание във времето нито за миг дружествените дейци не забравят заслугите на всички почетни и благодетелни членове, допринесли с дейността и даренията си за успехите в мисията да се твори добро в името на децата. От 1923 г. се утвърждава практиката ежегодно да се прави панихида за починалите почетни и благодетелни членове, а от 1928 г. тя се организира на първия ден след Неделя на православие, с участието на църковния хор, местния архиерей, в присъствието на ученици от градските училища, при произнасяне на подходяща за случая реч. В издадения от настоятелството голям некролог са вписват имената на заслужилите починали благодетели на дружество „Здравец“, сред които на първо място е името на д-р Н. Събева [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 56; ДА – В. Търново, ф. 214К, оп. 1, а.е. 34, л. 75].

Д-р Н. С. Попова поставя началото на едно благородно дело, свързано с грижите за децата във В. Търново. Решително, с упоритост, убеденост и постоянство тя организира една от първите летни ученически колонии в страната и основава дружество, което поема отговорността за нейното развитие във вре-

мето. Двадесет и пет години след създаването на благотворително дружество „Здравец“ са организирани 24 летни колонии в Арбанаси (само през 1913 г. няма летуващи деца поради необходимостта от ремонт на къщата, пострадала при силното земетресение). В тях са прекарвали част от ваканцията си 1000 деца, голяма част от които са от бедни семейства [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 26].

Дейността на благотворително дружество „Здравец“ не остава незабелязана от търновската общественост. Граждани, фирми, фабрики, институции проявяват съпричастност към добрата кауза и го подпомагат в осъществяване на тази благородна мисия. Неговото укрепване и разширяването на благотворителната му дейност засилват доверието на обществото, в резултат на което се увеличават актовете на подкрепа. Към средата на 30-те години на XX век то разполага с приходите от следните фондове: „Д-р Невена С. Попова“; „Мария Г. Цанева“; „Елеонора Кърджиева“; „Веселина и Яким Димитрови“; „Ангелина и Васил Рашееви“; „Виктория и Илия Петрови“; „Кина и Никола Хаджиславчеви“ и др. Сред благодетелите на дружество „Здравец“ са родителите на д-р Н. Събева Попова – Иванка и Съби Минчеви. При образуване на първата колония нейната майка подарява столове и кухненски принадлежности. В тяхна памет през 1929 г. Здравка Ем. Димитрова, тяхна дъщеря и сестра на д-р Н. Събева (също и председател на XII и XIII настоятелство на дружество „Здравец“ през 1924 и 1925 г.) внася в дружеството 3000 лв. [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 42–49].

Дълг е списъкът на дарителите на дружеството, внесли различни суми в неговата каса [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 50–51]. Финансова подкрепа оказват Министерството на народното просвещение, Великотърновската окръжна постоянна комисия, Дирекцията на народното здраве, Търновската община, Софийската дружба „Трапезица“, Великотърновската популярна банка, Българската търговска банка, фабриките „Св. Троица“ и „Трапезица“, читалище „Надежда“ и др. [Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“..., с. 52]. Добрият пример на д-р Н. Събева и дружество „Здравец“ е последван и постепенно практиката на летните колонии се разширява, като през средата на 30-те години на XX в. летни колонии организират Великотърновската митрополия (в Къпиновския манастир), Дружеството на Морския сговор (във Варна), училищното настоятелство (в Килифарево), околийският училищен инспектор (в с. Божковци) [ОВ – В. Търново, бр. 6 и 7, 10 март 1936].

Със сигурност трябва да се признаят заслугите на всички, които вземат участие в създаването, утвърждаването и популяризирането на летните ученически колонии. Сред тях особено място заема д-р Н. Събева Попова, в живота на която лекарският дълг, обществената дейност и човечността се преплитат и допълват, за да може всеотдайно и неуморно да отдаде всичките си сили за създаване на по-добри условия за живота и развитието на децата във В. Търново.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори, архивни източници и периодика/Archival sources:

Благодетели и благотворителност в България, 1879–1951... – Благодетели и благотворителност в България – между възхвалата и отрицанието: 1879–1951. Документи. Състав. Росица Стоянова, Веска Николова. София: Български дарителски форум: ИК „Проф. Петко Венедиков“, 2015. [Blagodeteli i blagotvoritelnost v Balgaria – mezhdu vyzhvalata i otritsanieto: 1879–1951. Dokumenti. Sastav. Rositsa Stoyanova, Veska Nikolova. Sofia: Balgarski daritelski forum: ИК “Prof. Petko Venedikov”, 2015.]

Девическа прогимназия, годишник за 1909–1910 година... – Годишник на Великотърновската девическа прогимназия за учебната 1909–1910 година. Велико Търново, 1910. [Godishnik na Velikotarnovskata devicheska progimnazia za uchebnata 1909–1910 godina. Veliko Tarnovo, 1910.]

Девическа гимназия, годишник за 1905–1906 година... – Годишник на Великотърновската държавна девическа гимназия „Митрополит Климент“ за учебната 1905–1906 година. Велико Търново, 1906. [Godishnik na Velikotarnovskata darzhavna devicheska gimnazia „Mitropolit Kliment“ za uchebnata 1905–1906 godina. Veliko Tarnovo, 1906.]

ДА – В. Търново – Държавен архив – Велико Търново, ф. 29К, ф. 74К, ф. 77К, ф. 214К, ф. 1032К [Darzhaven arhiv – Veliko Tarnovo, f. 29K, f. 74K, f. 77K, f. 214K, f. 1032K]

ДВ – Държавен вестник. София [Darzhaven vestnik. Sofia.]

Кулелиев, Й. Дружество „Здравец“... – Й. Кулелиев. Дружество „Здравец“ за летни ученически колонии в гр. В. Търново (10.I.1910 – 10.I.1935 г.). Издание на дружеството. Б.д. [Y. Kuleliev. Druzhestvo „Zdravets“ za letni uchenicheski kolonii v gr. V. Tarnovo (10.I.1910 – 10.I.1935 g.). Izdanie na druzhestvoto. B. d.]

Медицински персонал през 1910 година... – Списък на медицинския и другия санитарен персонал в Царство България на 31 декември 1910 г. изд. Дирекция за опазване на общественото здраве. София: Държавна печатница, 1911. [Spisak na meditsinskia i drugia sanitaren personal v Tsarstvo Balgaria na 31 dekemvri 1910 g. izd. Direktsia za opazvane na obshtestvenoto zdrave. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1911.]

Народ – Народ. София. [Narod. Sofia.]

ОВ – В. Търново – Общински вестник – Велико Търново. [Obshtinski vestnik Veliko Tarnovo.]

Правилник за учителите- и учителки-лекари... – Правилник за учителите- и учителки-лекари при средните и специални учебни заведения. – Училищен преглед, година IX, 1904, кн. V, 190–194. [Pravilnik za uchitelite- i uchitelki-lekari pri srednite i spetsialni uchebni zavedenia. – Uchilishten pregled, godina IX, 1904, kn. V, 190–194.]

Училищна хигиена... – Училищна хигиена. Притурка на сп. „Училищен преглед“, 1904, № 1. [Uchilishtna higiena. Priturka na sp. “Uchilishten pregled”, 1904, № 1.]

Публикации

Георгиев, В. 1904 – В. Георгиев. Институтът на училищните лекари. – Училищна хигиена. Притурка на сп. „Училищен преглед“, 1904, № 1. [V. Georgiev. Institutat na uchilishtnite lekari. – Uchilishtna higiena. Priturka na sp. “Uchilishten pregled”, 1904, № 1.]

Дарителството във Великотърновския край... – Дарителството във Велико-търновския край. Сборник. Велико Търново, 2000. [Daritelstvoto vav Velikotarnovskia kraу. Sbornik. Veliko Tarnovo, 2000.]

Дарителството. Енциклопедия. I–III – Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1951. Енциклопедия. Т. I. София: Български дарителски форум, ИК „Проф. Петко Венедиков“, 2000; Т. II. София: Български дарителски форум, ИК „Проф. Петко Венедиков“, 2002; Т. III. Институции и организации, управляващи дарения и благотворителни фондове. София: Български дарителски форум, ИК „Проф. Петко Венедиков“, 2011. [Daritelstvoto. Daritelski fondove i fondatsii v Balgaria 1878–1951. Entsiklopedia. T. I. Sofia: Balgarski daritelski forum, IK “Prof. Petko Venedikov”, 2000; T. II. Sofia: Balgarski daritelski forum, IK “Prof. Petko Venedikov”, 2002; T. III. Institutsii i organizatsii, upravlyavashti darenia i blagotvoritelni fondove. Sofia: Balgarski daritelski forum, IK “Prof. Petko Venedikov”, 2011.]

Кулелиев, Й. 1935 – Й. Кулелиев. Екатерина Миткова. – ОВ – Велико Търново, бр. 30, 30 март 1935. [Y. Kuleliev. Ekaterina Mitkova. – OV – Veliko Tarnovo, br. 30, 30 mart 1935.]

Николова, В., Стоянова, Р. 2009 – В. Николова, Р. Стоянова. Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществени грижи в България (1878–1939). София: „Военно издателство“ ЕООД, 2009. [V. Nikolova, R. Stoyanova. Spodelenata otgovornost. Grazhdanskite organizatsii, darzhavata i institutsiite za obshtestveni grizhi v Balgaria (1878–1939). Sofia: “Voenno izdatelstvo” EOOD, 2009.]

Петров, Х., Гончев, В. 2011 – Хр. Петров, Вл. Гончев. Училищното здравеопазване в България (1878–1912). – Известия на Съюза на учените – Варна, серия „Медицина и екология“, т. XVI, бр. 1, 2011, 49–55. < http://www.su-varna.org/izdaniy/MedEko-1-11/49_56.pdf>, достъпен януари 2019 г. [Hr. Petrov, Vl. Gonchev. Uchilishtnoto zdraveopazvane v Balgaria (1878–1912). – Izvestia na Sayuza na uchenite – Varna, seria „Meditsina i ekologia“, t. XVI, br. 1, 2011, 49–55. < http://www.su-varna.org/izdaniy/MedEko-1-11/49_56.pdf>, dostapen yanuari 2019 g.]

Стоянова, Р. 1997 – Р. Стоянова. Благородната традиция на дарителството във Велико Търново (1878–1951). – *Архив за поселищни проучвания*, 1997, № 1–2, 57–72. [R. Stoyanova. Blagorodnata traditsia na daritelstvoto vav Veliko Tarnovo (1878–1951). – *Arhiv za poselishtni prouchvania*, 1997, No. 1–2, 57–72.]